

DIJANA PINJUH

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina

ANĐELKO VLAŠIĆ

Hrvatski institut za povijest,

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

Izvorni znanstveni članak

UDK: 94(497)"16"(091)

821.512.161-929=163.42

Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Klobuka do Konjica

U razdoblju između 1998. i 2007. godine u nastavcima je objavljen latinički prijepis rukopisa osmanskog putopisca Evlije Čelebija za koji se smatra da je autograf, odnosno izvorni rukopis njegova djela Seyahatnâme (Putopis). Bosanskohercegovački orijentalist Hazim Šabanović objavio je 1954. i 1957. godine prijevod dijelova Putopisa o jugoslavenskim zemljama i time je zadužio domaću znanstvenu i širu javnost. Međutim, Šabanovićev prijevod temeljio se na manjkavom osmanskom izdanju ranije poznatog rukopisa Putopisa, objavljenom u nastavcima između 1896. i 1938. godine. U radu, drugom od dvije predviđene studije, usporedbom autografa i Šabanovićeve prijevoda obrađuje se Evlijino putovanje kroz Hercegovački sandžak 1664. godine od Klobuka do Konjica. Usporedbom dvije verzije primjećuju se brojne nepodudarnosti u podacima, različita tumačenja broja stambenih i vjerskih objekata, razlike u toponomiji i općenito značajna količina novih spoznaja o naseljima i stanovništvu Hercegovačkog sandžaka u drugoj polovici 17. stoljeća. Novootkriveni podaci iz autografa bacaju i novo svjetlo na pouzdanost Evlijina Putopisa kao povijesnog izvora.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, autograf, 17. stoljeće, Hercegovina

Uvodne napomene

Evlija Čelebi (1611-1687. ili kasnije) bio je poznati osmanski putnik i putopisac koji je na putovanjima diljem Osmanskoga Carstva, ali i izvan njega, neumorno bilježio svoja zapažanja i opise zemalja kroz koje je prolazio. Kao rezultat njegovih zabilješki nastalo je opsežno djelo *Putopis* (osmanski turski: *Seyahatnâme*) koje je javnosti postalo dostupno tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kada je počelo postupno objavljivanje

cjelovitog Evlijin rukopisa. S dijelovima *Putopisa* koji se odnosio na tadašnje jugoslavenske zemlje domaću je javnost 1954. i 1957. godine prvi upoznao bosanskohercegovački orijentalist Hazim Šabanović.¹ Prijevod je radio na temelju tada jedine dostupne verzije rukopisa, objavljene u Istanbulu između 1896. i 1938. godine. U međuvremenu je u muzeju Topkapı u Istanbulu pronađen novi rukopis za koji se smatra da je autograf, odnosno izvorni Evlijin rukopis. U razdoblju od 1998. do 2007. godine rukopis je u 10 knjiga objavljen na izvornom osmanskome turskom jeziku i transkribiran na latiničko pismo.² Znanstvena istraživanja i analize autografa pokazale su da se dvije verzije rukopisa u mnogome razlikuju. Uočene su brojne nepodudarnosti, npr. različiti podaci o događajima koje je Evlija opisivao, zatim neslaganja u brojčanim podacima, a pronađeni su i sasvim novi ulomci kojih u ranije objavljenoj verziji nema.³ Neujednačenost dviju verzija nastala je kao posljedica intervencija osmanskih izdavača koji su iz ranije objavljene verzije rukopisa, koju je Šabanović imao na raspolaganju, omaškom ili namjerno izbacivali određene dijelove riječi ili rečenica, a ponekad i čitave odlomke u kojima je Evlija opisivao vojne poduhvate, različite događaje i zanimljivosti. Cilj ovog rada je usporedba Šabanovićevog izdanja *Putopisa* s objavljenim autografom i faksimilom autografa iz Knjižnice Muzeja Topkapı Sarayı u Istanbulu, i to na način da se navodi i komentira relevantne nove podatke iz autografa, te korigira pogrešne podatke u *Putopisu*. Potrebno je još jednom istaknuti da se pogreške i propusti koji se javljaju u prijevodu *Putopisa* ne mogu pripisati Šabanoviću, inače vrsnom osmanistu i prevoditelju, nego prvenstveno manjkavom osmanskome izdanju.

Radi lakšeg i jednostavnijeg praćenja u daljnjem će se tekstu za Šabanovićovo izdanje *Putopisa* koristiti skraćena „*Putopis*“, a za izdanje Evlijinog izvornog rukopisa skraćena „autograf“. Osim toga, u zagradama iza prijevoda pojedinih ulomaka iz autografa nalazit će se latinička transkripcija naziva hercegovačkih mjesta, povijesnih ličnosti i drugih detalja za koje su autori smatrali da je potrebno istaknuti ih i čitateljima predložiti kako ih je Evlija zapisao. Za bolje razumijevanje obje verzije i podataka koje Evlija iznosi potrebno je osvrnuti se na članak Nenada Moačanina i Kornelije Jurin Starčević, koji pridonose boljem razumijevanju obje verzije rukopisa, posebno kada se radi o broju islamskih bogomolja. Naime, spomenuti autori na temelju autografa primjećuju da Evlija u svakom naselju koje posjeti običava zbrajati mihrabe (tj. udubljenja

- 1 Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. I, Sarajevo, 1954; Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. II, Sarajevo, 1957. Godine 1967. objavljena je dopunjena i objedinjena verzija prvog izdanja, i ta je verzija korištena za potrebe pisanja ovog rada: Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, 1967.
- 2 Nenad Moačanin, Kornelija Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’“, *Književna smotra* 173 (2014), 79–80. Izdanje u kojem se opisuje Hercegovački sandžak nalazi se u šestom svesku. Evliyâ Çelebi bin Dervîş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. Sv. VI. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- 3 Moačanin, Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi“, 80, 81–86.

u zidu bogomolja okrenuta u smjeru kible, odnosno pravca u kojem se nalazi Meka, i ispred kojeg imam predvodi zajedničku molitvu).⁴ Pod tim pojmom Evlija ne podrazumijeva isključivo džamije ili mesdžide (mjesto za molitvu koja nisu džamije i nalaze se u mahalama)⁵ kako se to do sada najčešće tumačilo, nego sva mjesta koja mogu poslužiti zajedničkoj molitvi. To je pored džamija i mesdžida podrazumijevalo i tekije (derviške samostane), zavije (derviška konačišta), musale (prostore na otvorenom za obavljanje molitve), ili bilo koji drugi prostor pogodan za zajedničku molitvu.⁶ To je tim važnije jer se općenito smatra, zahvaljujući usporedbi s onim što je poznato iz drugih izvora, da je Evlija za mnoga mjesta kroz koja je prolazio navodio pretjeran broj islamskih bogomolja, a to se najčešće pripisivalo njegovoj sklonosti pretjerivanju. Tek uvidom u autograf mnoga Evlijina tumačenja i brojke dobivaju smisao ili postaju jasnija.

U prethodnoj studiji o Hercegovačkom sandžaku obrađeno je Evlijino putovanje od Rudog do Herceg Novog. Na to je putovanje Evlija krenuo u travnju 1664. godine iz Beograda u Hercegovinu po nalogu osmanskog velikog vezira Fazil Ahmed-paše Ćuprilića (u izvoru: *Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa*; 1635-1676) kako bi pronašao hercegovačkog sandžakbega Suhrab Mehmed-pašu (*Suhrab Mehmed Paşa*) i predao mu naređenja velikog vezira. Ova studija prati nastavak Evlijinog putovanja kroz Hercegovinu od Klobuka do Konjica, odnosno do krajnje sjeverne granice Hercegovačkog sandžaka.

Putovanje od Klobuka do Konjica

Nakon što je obišao Herceg Novi, Evlija je s prijateljima i oružanom pratnjom napustio grad te preko Dubrovnika i nahije Bileća nastavio putovanje prolazeći kroz Perast (*Perast*), Kotor (*Kotor*), Risan (*Risna*) i nahiju Nikšić (*Nikšik*), odakle su se ponovno vratili u Risan i nastavili prema Gatačkom polju (*sahrâ-yı Gačka*). Na svim ovim postajama Evlija je opisivao poduhvate koje je Suhrab Mehmed-paša poduzimao protiv hajduka i uskoka, zatim bogat plijen do kojega su dolazili, te opasnosti koje su prijetile zbog ratnih nepravilika.

Iz Risna je Evlijina družina stigla u utvrdu Klobuk (*Kolibuk*). Donoseći ukratko podatke o Klobuku, u *Putopisu* stoji kako je to vojvodaluk (oblast ili pokrajina kojom upravlja vojvoda) „u nahiji grada Ključa“, dok je u autografu zabilježeno da je to „nahija u kadiluku utvrde Ključ [*Köylüç*]“. ⁷ Podatak da je Ključ kod Cernice bio kadiluk dosad nije potvrđen u historiografiji. Teško je procijeniti na što je Evlija ovdje mislio, osim ako

4 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 463.

5 Mesdžid se razlikuje od džamije po tome što se u mesdžidu ne klanja džuma-namaz (muslimanska molitva petkom) i bajramski namaz (muslimanska molitva za blagdan). Više o mesdžidu vidjeti u: A. Škaljić, *Turcizmi*, 460-461.

6 N. Moacanin, K. Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi“, 82-83.

7 Čelebi, *Putopis*, 446; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 272.

nije imao na umu Cernički kadiluk ili je hercegovački Ključ zamijenio s kraljevskim Ključem u sjeverozapadnoj Bosni, koji je bio sjedište nahije, kadiluka i kapetanije. U *Putopisu* dalje piše kako u tvrđavi smještenoj na visokoj stijeni ima samo 20 kuća, jedna mala džamija i hamam, dok je han skoro srušen, a dućana nema. Međutim, u verziji rukopisa koju je Šabanović koristio za svoj prijevod nedostaje ulomak u kojemu stoji kako u tvrđavi pored već navedenog postoji i „skladište [*anbar*] i cisterna za vodu“.⁸ Nadalje, u autografu piše da „tvrđava ima kapiju koja gleda na istok“. Zanimljivo je i da za vrijeme kada su zbog ratnih zbivanja bili ugroženi i grad i stanovnici Evlija u autografu navodi kako u tvrđavi nije bilo „topova i skladišta za municiju“. Kako se može vidjeti iz nastavka ulomka u autografu, topovi im nisu ni bili potrebni: ako bi nevjernici došli, iz utvrde bi na njih kotrljali kamenje. Takva obrana i nije bila učinkovita jer su nevjernici, kako dalje stoji u autografu, „uništili donju varoš i njezin voćnjak [možda vinograd; u izvoru: *bağ*] i vrt“, a stanovnici „zbog straha od nevjernika“ nisu silazili u donju varoš. Sama utvrda nije se mogla tući topovima, tvrdi Evlija.⁹ Uzmemo li u obzir da se Klobuk u izvorima prvi put spominje u 10. stoljeću, postaje jasnije zašto utvrda nije imala topove: bedemi i kule što su je okruživali nisu bili predviđeni za topovsku obranu. Stoga se i nije mogla učinkovito obraniti ni od osmanskih osvajača 1477. godine, kao ni od napadača koje Evlija spominje.¹⁰ Iz Klobuka su Evlija i pratnja dalje išli prema Gatačkom polju, odnosno gradu Ključu, o kojemu autograf ne donosi nikakvih novih podataka, osim da grad ima baždara (*bacdar*), tj. carinika.¹¹

Kasaba Cernica (*Çerniçe*) bila je sljedeća Evlijina postaja. Pri opisu Cernice u *Putopisu* stoji kako cernički kadija i vojvoda stanuju u Ključu, što je bilo pogrešno navedeno u osmanskome izdanju putopisa, jer je Evlija u autografu napisao kako „kadija i vojvoda ne stanuju u utvrđi Ključ“.¹² Nakon Cernice došli su u Gatačko polje, za koje autograf ne donosi nove podatke, osim sitnih razlika u nazivima koje je Šabanović ubacivao u *Putopis* prilikom tumačenja pojedinih pojmova. Tako kada piše o vodnom bogatstvu kojim obiluje Gatačko polje, za pastrvu piše *alabaligri* umjesto *alabalığı*, kako stoji u autografu. Pri nabranjanju mjesta koje osiguravaju panduri, Šabanović krivo tumači izraz *Dreser* (kako je najvjerojatnije pogrešno zabilježeno u izvornom osmanskome tekstu) kao naselje „Dretelj“. Međutim, u autografu se može vidjeti da se ne radi o „Dretelju“, nego o „Dol deresi“, odnosno o „dolini Dol“.¹³ Evlija sintagmu „Koca Boğazi“ tumači kao „Stari ili Veliki klanac“, ali uvid u autograf pokazuje da se ne radi o velikom klancu, nego da je ta sintagma pogrešno prenesena u osmanskome izdanju i da je u pitanju „klanac Foča“ (*Foça Boğazi*). Nadalje, u *Putopisu* piše da je Suhreb Mehmed-paša, čuvši vijest o napadu na poslanika, između ostalih poslao i 300 „hrvatskih gazija“, tj. ratnika za

8 Čelebi, *Putopis*, 446; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 273.

9 Isto, 273.

10 Aleksandar Ratković, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2005., 171-183; Čelebi, *Putopis*, 446, bilj. 3.

11 Čelebi, *Putopis*, 447; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 273.

12 Čelebi, *Putopis*, 447-448; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 273.

13 Čelebi, *Putopis*, 448-449, bilj. 36; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 273-274.

islamsku vjeru, i to je uobičajen naziv kojim Evlija imenuje osmanske vojnike. Autograf pokazuje da se ne radi o hrvatskim gazijama, nego o „gazijama konjanicima [*cürd athi gâzîler*]“.¹⁴ Ove propuste ne bi trebalo pripisivati Šabanoviću, nego imati u vidu brojne manjkavosti osmanskog izdanja na temelju kojega je Šabanović radio svoj prijevod.

U nastavku Evlija opisuje događanja koja su uslijedila tijekom njihovog pokušaja da spase dubrovačkog poslanika i harač koji je nosio. Već na samom početku nailazimo na neslaganja između dviju verzija putopisa. Tako u *Putopisu* stoji da zbog zasjeda, koje su uskoci postavili po dolinama prema Kotoru, Osmanlije nisu došli do klanca gdje se zametnula bitka. Međutim, autograf navodi da nisu uskoci bili ti koji su postavili zasjede, nego da su Osmanlije „postavili zasjede uskokima po dolinama kojima će bježati“. Na mjestu opisa sukoba Evlijin skupine s neprijateljem nailazimo na nove razlike između dviju verzija. Tako nije „preko stotinu neprijatelja“ nastradalo od Osmanlija, kako to stoji u *Putopisu*, nego „preko tristo“, te nije bilo „deset do sedamnaest“ poginulih Osmanlija, nego „sedamnaest“.¹⁵

Nakon uspješno završenog sukoba s uskokima Evlija je s pratnjom došao na visoravan Čemerno (*Çemerne*) gdje se održavao godišnji sajam (*panayur*). U *Putopisu* se samo kratko navodi da je bilo svijeta sa svih strana, ali je autograf puno detaljniji. Tako se navodi da se na sajmu okupilo „500 000 kršćana, uskoka, Srba, Bugara, Hrvata, Bošnjaka [ili Bosanaca; u izvoru: *Boşnak*], *Hirtman* [?], lacmana, Latina, Franaka [tj. Europljana], Grka, Židova, Armenaca, ukratko svih kršćanskih naroda i mnogo tisuća muslimana“.¹⁶ Zanimljivo je da Evlija spominje uskoke koji su prisustvovali sajmu, a samo dan prije toga su s njima ratovali. Ovaj nam podatak zorno govori o životu u 17. stoljeću i kako je ljudima trebalo vrlo malo vremena da se zaborave ranija neprijateljstva i da se bez ikakve opasnosti trguje. Prilagodba je bila nevjerovatno brza, ali razumljiva. U prilog tome govori i nastavak teksta u autografu gdje Evlija pripovijeda kako „brda Čemernog prekrivaju nevjernici iz čitavog nevjerničkog svijeta, njihove žene i djeca, a broj im nitko ne zna, i svojim životinjama i šatorima, čergama i kolibama prekrivaju tu zelenu planinu i svi prodaju svoju robu, cjenkaju se, piju i zabavljaju“.¹⁷

Evlija u autografu također opisuje raznovrsnost biljaka na koje je naišao u dolini, a koje se koriste za spravljanje lijekova. Pritom spominje i staro svetište, odnosno crkvu¹⁸ koja je još bila u funkciji i u kojoj su pored Platona i Sokrata i ostali grčki učenjaci boravili i skupljali raznovrsne ljekovite biljke. Redom nabroja sljedeće biljke: „rabarbara [*râvend-i Rumî*, „anadolska rabarbara“, tj. *Rheum ribes* L. ili je Evlija pogrešno identificirao neku drugu biljku iz roda rabarbara, tj. *Rheum*, poznatog po ljekovitim svojstvima], šumski kopitnjak [*sünbül-i Rumî*, „anadolski zumbul“, tj. *Asarum europaeum* L.]

14 Čelebi, *Putopis*, 449, bilj. 43; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 274.

15 Čelebi, *Putopis*, 450; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 274.

16 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 274. Moacanin, Jurin Starčević, „Novi' Evlija Čelebi“, 88.

17 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 274.

18 Nepoznato je koju crkvu Evlija spominje. Danas na Čemernu ne postoji nijedna crkva iz starijeg razdoblja. Tek je 2016. sagrađena crkva Svete Petke.

mandragora [*yebûhu's-sanem*, tj. *Mandragora autumnalis* L. ili neka druga biljka iz roda *Mandragora*], *cedvâr-ı Rumî* [tj. *Curcuma zedoaria* L.], salep [*sa'leb*, pri čemu vjerojatno misli na korijen biljaka iz roda orhideja, tj. *Orchidaceae*, od kojih se radilo napi-tak salep], rašeljka [*mahleb*, tj. *Prunus mahaleb* L.], *ışkın* [*Rheum ribes* L. ili neka druga biljka iz roda rabarbara], *reybâs* [još jedna biljka iz roda rabarbara], tetivika [*çöpçini*, tj. *Smilax china* L. ili neka druga biljka iz roda tetivikovki, tj. *Smilacaceae*], *saparna* [tj. *Smilax medica* L.], kiselica [*labada kökü*, tj. *Rumex patientia* L. ili neka druga biljka iz roda dvornikovki, tj. *Rumex*], dimnjača [*şahtere*, tj. *Fumaria officinalis* L.], rukola (*roka*, tj. *Eruca sativa* L.), galanga ili galgant [*havlicân-ı Rûmî*, tj. *Alpinia officinarum*, L.], smrdljiva rutvica [*sadef*, tj. *Ruta graveolens*, L.], nepoznata biljka [*ırkı'l-cenâh*], ja-goda [*çilek*] i nepoznata biljka [*lûzi'n-nebî*]; stari liječnici sagradili su ovo svetište da bi mogli skupljati ove i slične trave na ovoj visoravni.¹⁹ Evlija napominje da „iz cijeloga nevjerničkog svijeta dolaze liječnici na ovu visoravan, skupljaju spomenute ljekovite trave i mnogo stotina tisuća ljekovitih biljaka i odnose u sve zemlje“. Evlija ustvrđuje da „ako postoji lijek za smrt, ovdje se nalazi“.²⁰ Sve navedene biljke mogu se i danas pronaći u predjelima srednje, zapadne i južne Europe, a za velik dio njih može se ustvrditi da i danas rastu na visoravni Čemerno.²¹

Nakon kratkog zadržavanja na visoravni Čemerno i uživanja u blagodatima i bra-nju raznovrsnog cvijeća poput „zumbula, narcisa, karanfila, božura, lopoča, ljiljana“, Evlija i njegova družina krenuli su na zapad i „prema običaju na krajini [*serhad*] veselo pucajući iz pušaka i moleći islamske molitve za deset sati“ stigli su na Gatačko polje.²²

S vrijednim i brojnim darovima, koje je dobio od Pračali Mustafa-paše (*Pıraçalı Mustafâ Paşa*) i drugih velikaša, Evlija je napustio Gatačko polje i nakon četiri sata došao u danas nepoznato selo *Kovinç*, za koje je moguće da je raseljeno tijekom proš-lih stoljeća, a za koje Evlija u autografu kaže da je „muslimansko i nevjerničko selo i zijamet“, tj. zeamet, posjed zaima (osmanskog veleposjednika). Šabanović je na temelju manjkavog osmanskog predloška pretpostavio da se radi o selu „Karaković“, dok nam autograf pokazuje da se radi o „karye-i Kovinç“, tj. o „selu Kovinç“.

Nastavljajući dalje preko Nevesinjskog polja, Evlija je stigao u utvrd u Blagaj (*Bu-lagay*). U *Putopisu* se ne spominje tko je sagradio utvrd u, ali u autografu stoji da su je sagradili „hercegovački banovi“ te se iznosi podatak kako je utvrda bila „prijestol-nica oca Ahmed-paše Hercegovića [*Hersekoğlu Ahmed Paşa*]“, što je i potvrđeno u historiografiji.²³ Da osvajanje Hercegovine nije bio lagan posao osmanskim osvajaču,

19 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 274; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2000., *passim*; P. N. Ravindran, *The Encyclopedia of Herbs & Spices*, Boston 2016, sv. I i II, *passim*.

20 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 274.

21 Više o biljkama na prostoru Bosne i Hercegovine vidi: Sulejman S. Redžić, „The Ecological Aspect of Ethnobotany and Ethnopharmacology of Population in Bosnia and Herzegovina“, *Coll. Antropol.* 31 (2007) 3: 869–890. i Čedomil Šilić, *Šumske zeljaste biljke*, četvrto izdanje, Sarajevo 1990.

22 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 274–275.

23 Blagajska utvrda, u narodu poznata i kao „Stjepan-grad“, bila je sjedište velikog vojvode Sandalja Hra-nića iz plemićke obitelji Kosača, te kasnije njegovog nasljednika i sinovca hercega Stjepana Vukčića

pokazuje i Evliji zabilježka u autografu gdje navodi kako je Blagaj osvojen tek „uz teške i nebrojene borbe“.²⁴ Autograf također donosi podatak kako je utvrda osvojena s istočne strane, jedine strane s koje se moglo uspješno prići utvrđi i osvojiti je opsadom ili izgladnjivanjem posade.²⁵

Nadalje, autograf nam pokazuje da Blagaj s desne i lijeve strane nema, kako to u *Putopisu* stoji, „pet visokih utvrda“, nego „pet visokih kula“. U samom gradu, odnosno utvrđi nalazi se petnaest napuštenih kuća i džamija te po dvije cisterne i dva topa, za koja u autografu stoji da je „moguće kako nemaju baruta“. Obje verzije navode da je utvrda napuštena. Prema autografu stanovnicima se ne da penjati na utvrdu te radije žive u donjoj varoši, gdje također stanuju gradski zapovjednik i sva posada. Da utvrda ipak nije u potpunosti napuštena, svjedoči podatak u autografu koji kaže da u utvrđi ima „mnogo zmija“.²⁶

Pri opisu blagajske varoši u *Putopisu* se navodi kako rijeka Buna (*Buna*) dijeli naselje nadvoje te da se preko rijeke prelazi dva kamena mosta. Opis mostova autograf upotpunjuje navodeći kako se radi o „umjetnički izgrađenim mostovima s jednim otvorom“.²⁷ Pri nabranjanju vjerskih objekata u *Putopisu* se spominje pet bogomolja, odnosno mihraba, pri čemu *Putopis* ne nudi naznake o kakvim se bogomoljama radi, osim da je jedan od mihraba bila džamija sultana Mehmeda II. Osvajača. Za tu džamiju u *Putopisu* piše da se nalazi „među zidovima“, dok u autografu stoji „među dudovima“. Autograf također navodi pet mihraba, od kojih je jedan džamija, a iz nastavka rečenice postaje jasnije o kakvim se bogomoljama radi. Tako Evlija kaže: „Ostali [mihrabi] su mesdžidi“, dakle autograf nam potvrđuje da se u Blagaju nalazila samo jedna džamija. U *Putopisu* piše da postoje i „dva svratišta“, ali u autografu stoji da se radi o jednom „novom hanu“, odnosno svratištu.²⁸ Pozivajući se na podatke u *Putopisu*, Hasandedić također spominje dva hana u Blagaju, ali za jedan od njih nema podataka o njegovom graditelju i vremenu gradnje. Na temelju pričanja starijih ljudi Hasandedić navodi da je drugi han bio smješten „u blizini Lehine ćuprije i neposredno uz desnu obalu Bune“.²⁹ Kako Evlija u autografu spominje samo jedan han, drugi je han morao biti sagrađen nakon njegova posjeta Blagaju.

Kosače (1404-1466), po kome je i nazvana Stjepan-grad. Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar 1997, 13. Otac Ahmed-paše bio je spomenuti herceg Stjepan, koji je imao tri sina: Vladislava, Vlatka i Stjepana. Njegov najmlađi sin Stjepan prešao je na islam i uzeo ime Ahmed. Više o životu Ahmed-paše Hercegovića vidi: Petar Vrankić, „Stjepan/Ahmed-paša Hercegović (1456.-1517.) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora. Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3 (2017), 9-67.

24 Čelebi, *Putopis*, 452-453; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 275. Više o padu Hercegovine u: Veljan Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979.

25 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 275.

26 Čelebi, *Putopis*, 453; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 275.

27 Čelebi, *Putopis*, 453; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 276.

28 Čelebi, *Putopis*, 453-454; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 276.

29 H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, 44-47.

Opisujući rijeku Bunu i vrelo rijeke koje izvire ispod litice u čijoj neposrednoj blizini je i halvetijska tekija, *Putopis* ne donosi nikakvih podataka o vodenicama, dok je u autografu zabilježeno kako se „na tom prostoru nalazi deset vodenica“.³⁰ Pri opisu vodnog bogatstva velikog bazena na izvoru rijeke u *Putopisu* se navodi kako mnogi učeni ljudi s balkona tekije promatraju ribe. *Putopis* donosi i opis riba, ali autograf o ribama donosi daleko više podataka nego što se može pronaći u *Putopisu*. Kada Evlija prenosi ono što je čuo od starijih ljudi iz Blagaja, spominje i priču o „Celâlî Abaza-paši“, pri čemu najvjerojatnije misli na Abaza Mehmed-pašu (1576-1634), osmanskog beglerbega Bosanskog ejaleta od 1628. do 1631. godine i vođu pobune protiv osmanske vlasti u 1620-im godinama. Ta se pobuna smatra dijelom dželalijških pobuna koje su potresale Osmansko Carstvo krajem 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća, pa zato Evlija toga pašu i naziva „dželalijom“. Dakle, Evlija za toga pašu kaže da je, „kada je došao u ovaj grad, naredio da ulove dvije ribe od onih što su plivale u tom velikom bazenu“, a zatim je naredio „da im se kroz uši provuku zlatne karike“. Budući da je bio zlonamjeran prema ribama i da je „dao uloviti one ribe bez namjere da ih pojede, da mu se proslavi ime“, dogodilo mu se da je „pao u bazen s krznom od samurovine i skoro se utopio“. Iz navedenoga Evlija zaključuje kako „nikad ne treba pružati ruku prema ribama u toj tekiji“.³¹ Nema drugih informacija o tome da je spomenuti beglerbeg posjetio Blagaj, ali sama priča vjerojatno je za svrhu imala upozoravati posjetitelje da ne nanose štetu blagajskim ribama.

Autograf također donosi i podatke o ljekovitosti Bune te o ljetnim radostima u kojima uživaju stanovnici Mostara i okolnih sela. Tako u autografu piše da „kad netko pojede janjetine i popije te bistre vode, u trenu opet ogladni. To je rajska voda koja jako ubrzava probavu.“ A kada opisuje ljetne radosti, Evlija kaže kako „u tome velikom bazenu ljepotani iz cijeloga grada Mostara, drugih sela i kasaba raspliću uvojke i s voljenima plivaju u tom čistom bazenu jedno drugom u naručju kao kraljevi mora i kao vješti plivači rade raznovrsne skokove i igraju se raznih igara i rasonode“.³²

Ono što svakako vrijedi izdvojiti jesu razne ptičje vrste koje Evlija navodi u autografu, a od kojih se samo jedan dio njih spominje u *Putopisu*. U dijelu gdje se opisuje utvrda, pored gnijezda orlova i jastrebova koji se spominju u *Putopisu*, u autografu Evlija navodi i gnijezda sokolova i sova ušara.³³ Osim njih, u autografu su zabilježene i druge ptičje vrste, i to poimence „sokolovi, jastrebovi, kopci, lešinari, slavuji“ i druge ptice koje se gnijezde na stijenama iznad izvora Bune.³⁴ Podatak je tim značajniji jer je ptica grabljivica koje Evlija spominje danas u Blagaju potpuno nestalo. Prema najnovijim saznanjima, u Blagaju je nedavno uginuo jedini preostali par bjeloglavih supova (*Gyps*

30 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 276; usp. Çelebi, *Putopis*, 454.

31 *Isto*, 454; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 276.

32 *Isto*, 276.

33 Çelebi, *Putopis*, 453; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 275.

34 Çelebi, *Putopis*, 454; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 276.

fulvus L), koji su podvrsta jastrebova. Budući da bjeloglavi supovi izgledom podsjećaju na lešinare, time se može objasniti Evlijino nabranje lešinara u ranijem navodu.³⁵

Sljedeća postaja na Evlijinu putu bio je Počitelj (*Poçitel*), gdje je Evlija odsjeo kod Ibrahim-age, čehaje (zamjenika) velikog vezira Fazil Ahmed-paše Čuprilića. Već na samom početku opisa nailazimo na nepodudarnosti i nejednakosti dviju verzija. Spominjući majku Ibrahim-age, *Putopis* ne navodi njezino ime, ali u autografu je navedeno „majka, gospođa Kadu“.³⁶

Pri opisu oblika i položaja grada nailazimo na nove nepodudarnosti. Tako u unutrašnjosti grada nisu sve građevine prekrivene pločama, nego izgleda jedino dizdarova kuća, jer Evlija jedino dizdarovu kuću opisuje na spomenuti način; u kuli se ne nalazi „malena džamija“, kako piše u *Putopisu*, nego mesdžid, i u utvrdi se ne nalazi „pet stotina malih topova“, nego „nekih pet-šest topova“. Osim toga, *Putopis* ne spominje puške, ali u autografu stoji da u utvrdi „ima mnogo velikih pušaka mušketa [*muşkat tüfengi*]“, odnosno jedne vrste starih ranomodernih pušaka.³⁷ Objašnjavajući sigurnost u gradu i način obrane od eventualnog napada od neprijatelja, autograf i tu nudi podatke kojih u *Putopisu* nema. Tako za Počitelj stoji da je to „krajiška [serhatska, pogranična] utvrda [*serhad kal'a*]“,³⁸ a u nastavku slijedi kako „danju nema straha za utvrdu od neprijatelja“ jer se „u okolici nalazi mnogo ljudi koji bi priskočili u pomoć“. Ukoliko bi došao neprijatelj, odnosno „nevjernici iz Ljubuškog s onu stranu rijeke Neretve [*Neretva*]“, u pomoć bi priskočilo naoružano „stanovništvo okolnih nahija i odbilo bi nevjernike“.³⁹

U varoši pod gradom nalazi se 150 kuća s vinogradima ili voćnjacima (u izvoru, kao što je i ranije napomenuto, stoji *bağ*, što se može prevesti dvojako), te s vrtovima i „ružičnjacima“, koji se spominju jedino u autografu. Pri opisu džamije Hadži-Alije, koja u dvorištu ima visok čempres, u autografu stoji kako je to „jako lijepo, ravno i zeleno stablo kao da je od jednoga komada smaragda. Dvorište je u zelenilu kao da je obloženo zelenom kadifom“.⁴⁰ Za džamiju Evlija u autografu kaže da ima „visok minaret“, a kada

35 Posljednji bjeloglavi supovi u Blagaju otrovani su 1991. kada je lokalni stanovnik otrovao kozu kako bi zaštitio svoje stado od vukova, a žrtvom su postali bjeloglavi supovi. Od 2007. predstavnici Omladinskog kluba *Novi val* iz Blagaja raznim projektima pokušavaju vratiti te ptice grabljivice u njihovo prirodno stanište kod Blagaja. Upravo je zahvaljujući njihovom zalaganju i trudu u Blagaj stigao par bjeloglavih supova, jedini u cijeloj Bosni i Hercegovini, o kojemu su se sve donedavno brinuli predstavnici spomenutoga kluba. Ptice su bile smještene u kavezu izgrađenom za tu svrhu, na mjestu gdje su se i ranije nastanjivali bjeloglavi supovi. Međutim, u studenome 2018. stigla je vijest o ponovnom trovanju bjeloglavih supova: iako je uzrok trovanja nepoznat, za pretpostaviti je da je i ovaj put čovjek presudio njihovoj sudbini. Autori članka zahvaljuju predsjedniku *Novog vala*, Adnanu Đulimanu, na vrijednim informacijama o bjeloglavim supovima, te ujedno izražavaju žaljenje zbog tragične sudbine ptica grabljivica u Blagaju.

36 Čelebi, *Putopis*, 455-456; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 277.

37 Čelebi, *Putopis*, 457-458; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 277.

38 Za više podataka o pojmu *serhat* vidjeti: Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*, Zagreb 1999, 44-55.

39 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 277; usp. Čelebi, *Putopis*, 458.

40 *Isto*, 458; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 277.

piše o osobi koja je podigla imaret (javnu kuhinju), u *Putopisu* se nalazi pogreška koju je i Šabanović uočio. Naime, u *Putopisu* piše da je imaret podigao brat osnivača džamije, Hadži Omer-aga. Međutim, ne radi se o bratu nego o ocu, a to nam pokazuje i autograf, u kojem stoji „otac“. ⁴¹ Imaret se ne nalazi „uz gradski bedem“, kako piše u *Putopisu*, nego „uz završetak stijene utvrde“, odnosno u podnožju stijene na kojoj se nalazi utvrda. Kada se spominju obroci koji se dijele u javnoj kuhinji, u *Putopisu* je navedeno da se stanovnicima danonoćno dijeli „hljeb i čorba“, dok u autografu stoji kako se dijele „svakog dana dva obroka čorbe i po jedan kruh“. Nadalje, dijele se i jahinja (*yahni*), odnosno kuhana ovčetiina s lukom, zatim pilav (*pilav*), tj. gusto kuhana riža s pilećim ili ovčjim mesom, te zerde (*zerde*), odnosno kompot od riže, šećera i cimeta. Pilav i zerde su se u osmanskoj kuhinji jeli zajedno, i to tako što se zerde posipalo po pilavu. ⁴² Autograf donosi i podatak kako se u Počitelju nalaze „nebrojeni vrtovi i vinogradi [ili voćnjaci]“. ⁴³

Sat vremena nakon što je napustio Počitelj Evlija je stigao u selo Tasovčići (*Tasovçık*), za koje se usporedbom dviju verzija ne nalazi nikakvih nepodudarnosti ili novih podataka. Sljedeće mjesto kroz koje Evlija prolazi i koje opisuje jest Popovo polje (*Popova*). Kako se radi o krškom polju, nijedna verzija ne donosi opise čvrstih građevina. Nakon što se polje za kišnih mjeseci pretvori u jezero, iz jama kojima Popovo polje obiluje pojavi se bezbroj riba koje stanovnici love. I kako to u autografu stoji: „Stanovnici selâ uokolo polja plove tim jezerom u čamcima od bundeve [?] i drva, love bezbrojne ribe što izlaze iz jama, sole ih solju iz Gabele, stavljaju u salamuru, odnose i prodaju po susjednim pokrajinama, a svoje pojedju. To je hrana koja uopće nema miris ribe i ima lijep miris kao mošus i sirova ambra.“ A kakav učinak riba ima na one koji je konzumiraju, Evlija detaljnije pojašnjava u autografu. Za muškarce kaže da utječe na njihovu fizičku snagu, tako da onaj koji pojede samo jednu ribu, „kao da je pojeo smjesu koja se spravlja od jedne vrste egipatskog guštera i ribe“, pa dobije takvu snagu da se te noći „hrva kao brzi i neodoljivi hrvač i postane dovoljno moćan da 5-6 puta nadvlada i pobijedi prijatelja. Toliko je ta riba hranjiva“. ⁴⁴ Riba djeluje i na žene, ali ne na isti način. Za njih Evlija kaže: „kako li se samo vesele žene te nahije“, jer „od veselja tim ženama stopala ne dodiruju tlo i stalno spavaju vesele na leđima.“ Razlog takvom veselju nalazi se u ribi koja, prema opisu u obje verzije, utječe na pojačanu seksualnu potenciju kod muškaraca, po čemu je riba u Popovu postala nadaleko poznata. O tome Evlija u autografu kaže: „Ako u europskim zemljama [*diyâr-ı Firengistân'da*] i u Bosni muškarac često ima spolne odnose, poslovično se kaže: ‘Bre, čovječe [*bire âdem*], sigurno si jeo ribu iz Popova polja.“ ⁴⁵ Moguće je da u Evlijino vrijeme tamošnji stanovnici

41 Čelebi, *Putopis*, 458, bilj. 23; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 277.

42 Čelebi, *Putopis*, 458; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 277.

43 *Isto*, 477.

44 Usp. Čelebi, *Putopis*, 459; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 278.

45 Usp. Čelebi, *Putopis*, 459; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 278; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. sv., Revan 1457, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Istanbul, 162a.

nisu koristili uzvik „bre“, nego da je Evlija iskoristio uzvik koji je u svojem putopisu stavljao u usta brojnih naroda diljem Balkana, npr. Srba, Bugara, Rumunja, Albanaca, Bosanaca, Hercegovaca i Hrvata.⁴⁶

Evlija nadalje u autografu iznosi podatke koji su u *Putopisu* nešto drugačiji, pa kaže: „Kada Božjom mudrošću dođu jesenji dani i počnu padati kiše, vode jezera potpuno se povuku u jame i sve ribe ostanu u dolini i sve stanovništvo pokrajine se skupi, i malo i veliko jede te ribe što daju snagu [...] Zatim na tome polju nestane tragova riba i u toj se dolini na njezinim rubovima svi bave poljoprivredom.“ Prema onome što je o Popovu polju poznato u današnjem kontekstu, zvuči zbunjujuće da se bi se voda povlačila u vrijeme jesenjih kiša. Opisujući plodnosti Popova polja, Evlija bilježi da „kila“⁴⁷ kukuruza i kila heljde daje sto kila prinosa. U Popovu polju svake se godine mogu vidjeti takvi impozantni prizori. Zatim svi stanovnici pokrajine ulaze u spomenute jame i po polju hodaju od sela do sela. Tu ljudi šecu kao i u jamama u podzemlju gradova Tabriz, Hoy i Merend u Iranu; to je neusporedivo i nevjerovatno plodno polje.“⁴⁸ Evlija često u svoje putopisno pripovijedanje ubacuje živopisne metafore, npr. kada za plodove pojedinih biljaka tvrdi da su enormno veliki ili kad, kao u ovom slučaju, preuveličava njihovu plodnost. Takve tvrdnje u kontekstu *Putopisa* ne treba promatrati kao namjeru iznošenja istinitih tvrdnji, nego kao jednu od uobičajenih Evlijinih stilskih figura.⁴⁹

Četiri sata nakon što je napustio Popovo polje, a ne tek „jedan sat“ kasnije, kako stoji u *Putopisu*, Evlija je stigao u kasabu Gabelu (*Gabela*). O važnosti Gabele kao trgovačkog središta i carinarnice svjedoče obje verzije, ali autograf upotpunjuje postojeće podatke i donosi nove. Kada je riječ o eminu, odnosno osmanskome povjereniku kojemu su trgovci plaćali carinu, u *Putopisu* se spominje samo jedan povjerenik kojega postavlja Porta. Iz podataka koje nudi autograf proizlazi da su postojala dvojica povjerenika: jedan „kojega postavljaju nevjernici“, tj. Dubrovačka Republika, a „jednog povjerenika postavljaju i stanovnici Gabele“.⁵⁰ Prema autografu sol se zbog svoje kvalitete slala čak do „Bosne, Užica i Beograda“.⁵¹

Kasaba „nije toliko uredna i lijepa“, kako stoji jedino u autografu, a u oba izdanja se spominju ostaci nekadašnjih građevina. Radi se o ruševinama gradića koji su bili podigli Mlečani, a u autografu za nj stoji da je razrušen „otkad su se mletački nevjernici

46 Evliyâ Çelebi bin Dervîş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priredili: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin). Sv. V. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001., 6, 8, 9, 10, 16, 18, 21, 22, 27 i *passim*; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, sv. VI, 5, 8, 293, 298, 304, 305, 306, 318, 322 i *passim*.

47 Kila (osmanski turski: *kile*), mjera za žito nejednake vrijednosti u različitim pokrajinama Osmanskog Carstva; između 25 kg (u Istanbulu) i 77 kg (u Bosni). Nenad Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 38, 52-53.

48 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 278.

49 Robert Dankoff, *From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi. Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*, Istanbul 2008, 249.

50 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 278; usp. Çelebi, *Putopis*, 459.

51 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 278.

popunili“, pri čemu Evlija vjerojatno misli na početak Kandijskog rata, odnosno 1645. godinu.⁵² Autograf donosi i značajan podatak o postojanju jednog mekteba, odnosno niže islamske škole, koji se pri opisu vjerskih i javnih objekata u *Putopisu* ne spominje.⁵³ Podatak je tim više značajniji jer ni Hivzija Hasandedić u svojoj studiji o osmanskoj baštini južne Hercegovine ne spominje ni mekteb u Gabeli, niti bilo koju drugu obrazovnu ustanovu.⁵⁴

Obje verzije donose podatke o istoimenom naselju s druge strane Neretve, ali s određenim razlikama u prijevodu. Kod navođenja vojnih i upravnih predstavnika u *Putopisu* stoji da kadija stanuje u kasabi Gabela, „jer je tu veliko trgovačko pristanište i trg“, dok u autografu na tome mjestu stoji da je ondje „prometno pristanište u kojemu se održava tjedni sajam“. Pri opisu oblika utvrde, koju Evlija u autografu naziva utvrdom „Nova Gabela“ (*Yeni Gabela*), u *Putopisu* piše „kako je to mjesto jako eksponirano“, umjesto „budući da je to posljednja točka serhata“, kako piše u autografu.⁵⁵ Prema autografu, temelji utvrde sagrađeni su na „monolitnoj niskoj stijeni“. Objašnjavajući kako je nastala sama utvrda, autograf je opet detaljniji i opširniji od *Putopisa*. Evlija bilježi kako je osmanski sultan Ibrahim (1640-1648) za hercegovačkog sandžakbega postavio Ali-pašu Čengića (*Çengîzâde [Ali] Paşa*), kojemu je Evlija u autografu izostavio osobno ime, ali Šabanović je ustvrdio da se radilo o navedenoj osobi.⁵⁶ Spomenuti paša je „sve vojnike Hercegovine i Bosne ukonačio pod kasabom Gabela i dodao novu utvrdi pored stare utvrde Gabela sultana Mehmeda Osvajača“. Zahvaljujući tim radovima, utvrda je postala „tisuću puta strmija i snažnija od prethodne i kule na četiri kuta te utvrde postale su veće i snažnije od kula stare utvrde“. Temelji utvrde su na stijenama i „okružena je niskim pjeskovitim tlom, pa ni ova [utvrda] nema opkopa“. Nadalje autograf donosi podatak da je visina utvrde 20 aršina⁵⁷ te da je s tri strane okružena rijekom Neretvom i opremljena topovima.⁵⁸ Uz utvrdi nema drugih građevina, a u ove dvije utvrde u Gabeli, te dvije u Norinu i kuli Krupi nalazi se ukupno 1800 gazija. Autograf također donosi podatak o „otprilike 24 agaluka“⁵⁹ (*ağalık*), koliko ih se prema Evliji nalazi u Gabeli.⁶⁰

Kada govori o stanovnicima i njihovom odijevanju, autograf i tu donosi detaljnije podatke. Tako kaže da su stanovnici „golih cjevanica, za pojasom im sjekira, nož, neki u rukama nose sjekiricu i nadžak [tj. sjekiricu s maljem na drugom kraju] i alžirsku [?]

52 *Isto*, 278; usp. Čelebi, *Putopis*, 459, bilj. 29.

53 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 278; usp. Čelebi, *Putopis*, 459-460.

54 H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, 132-140.

55 Čelebi, *Putopis*, 460; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 278-279.

56 O Ali-paši Čengiću više u: Čelebi, *Putopis*, 407, bilj. 68.

57 Aršin (osmanski turski: *arşın*) je osmanska mjera za dužinu koja ima nekoliko varijacija i iznosi između 65 i 75 centimetara. A. Škaljić, *Turcizmi*, 99.

58 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 279; usp. Čelebi, *Putopis*, 460-461.

59 Ovisno o kontekstu u kojemu se koristi, agaluk može predstavljati titulu, agin posjed ili vojno-administrativnu jedinicu kojom zapovijeda aga. Više o tome vidjeti u: A. Škaljić, *Turcizmi*, 73.

60 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 279; N. Moaćanin, K. Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi“, 88.

pušku *dalyan* [starinsku pušku kruškolikog drška] vrijednu 40-50 dirhema [tj. srebrnjaka]. Fregatama plove morem i napadaju Španjolsku, Kloru [Kalabriju?], Mankordoniju [?], Messinu, Napulj, Korziku, Sardiniju i Siciliju. To su gazije koji se uvijek hitro vraćaju s plijenom u Gabelu.⁶¹ Pri opisivanju žena u *Putopisu* pogrešno stoji da Evlija kaže: „u ovome gradu nisam vidio žena“. Umjesto toga treba stajati: „U ovim gradovima dugo sam ostao, a nijednom nisam vidio žene u čaršiji [odnosno u trgovačkom dijelu naselja]“, čime Evlija vjerojatno implicira da je suprotna pojava bila uobičajena u drugim osmanskim krajevima koje je obilazio.⁶²

Pored kasabe i utvrde Gabela, Evlija bilježi i kasabu Čiftluk Gabela (*Gabela Çiftliği*). Pri opisu ove kasabe obje verzije su dosta kratke i sažete, ali autograf i ovdje donosi novine kojih u *Putopisu* nema. Kako se u obje verzije spominje 300 kuća u kasabi, za očekivati je da se ondje nalazi barem jedna obrazovna ustanova. *Putopis* ne bilježi nijednu, ali autograf navodi da se tu nalaze „mekteb, medresa [tj. viša islamska škola] i tekija“, uz napomenu da osim čaršije „ovdje nema ničega drugog“. ⁶³ U nastavku se u autografu opisuje okolica naselja, pri čemu Evlija ne propušta spomenuti ni malariju koja se često pojavljuje, ali i narodni lijek protiv malarije i drugih bolesti. Tako navodi da „svi piju sirutku od kozjeg mlijeka, pivo i medovinu i čestim pijenjem odbijaju malariju i čuvaju zdravlje. Vrlo su vatreni i žestoki, te snažni majstori u veslanju na fregatama.“ ⁶⁴ Evlija često prepričava legende i mitove koje čuje od stanovnika mjesta kroz koja prolazi. Na ovome mjestu u autografu bilježi legendu o divovima protjeranima u hercegovačke planine, pa među ostalim kaže da su biblijskoga kralja „Salomona [*hazret-i Süleymân*] uvrijedili neki divovi i on ih je protjerao u hercegovačke planine; nevjernici uskoci nastali su od tih divova i od demonâ, kao i stanovnici Hercegovine i ove Gabele. Tako su nastali junaci snažni kao zvijer Sudnjega dana. Tijekom ratovanja i borbi napadaju nevjernike, ne izvlače mačeve, ne pucaju iz pušaka, nego uzimaju po jednog nevjernika u svaku ruku i bacakaju ih, toliko su to snažni i moćni junaci; svi su tvrđavski vojnici. U ovome gradu stranci ne mogu opstati, to je vrlo teško mjesto.“ Tom legendom možda se željelo protumačiti prekaljenost domaćeg stanovništva. Zanimljivo je i to da Evlija spominje heljdu koju je, prema onome što je Evlija zabilježio, spomenuti Salomon poslao u Hercegovinu. Otada je heljda „blagoslov u Hercegovini i Bosni“. ⁶⁵

Pola sata nakon što je napustio Gabelu, Evlija je došao do danas neubicirane „Kor kule“, kako stoji u *Putopisu*, odnosno do kule *Korpi* u autografu, tj. „kule Krupa“ kako navode Moaćanin i Jurin Starčević. ⁶⁶ Ni podaci iz autografa ne pomažu točno odrediti položaj kule, iako se prema Evliji nalazila na „uskom dijelu Neretve pola sata od Gabele

61 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 279; usp. Çelebi, *Putopis*, 461.

62 Çelebi, *Putopis*, 461; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 279.

63 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 279; usp. Çelebi, *Putopis*, 461.

64 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 279-280; usp. Çelebi, *Putopis*, 461.

65 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 280.

66 Çelebi, *Putopis*, 461; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 280; N. Moaćanin, K. Jurin Starčević, „Novi’ Evlija Čelebi“, 85.

i dva sata prije norinske kule“,⁶⁷ dakle negdje pred današnjim ulazom u Metković. Po svoj prilici kula se nalazila u blizini mjesta gdje se rječica Krupa, po kojoj je izgleda dobila ime, ulijeva u Neretvu, odnosno na mjestu srednjovjekovne utvrde Rt Kula (Kulina)⁶⁸ kod Dračeva, čiji ostaci i danas postoje. Prema autografu kula ima pet katova i nije „prostrana“ kako to stoji u *Putopisu*. Nadalje, u njoj se ne nalaze „šahi“⁶⁹ topovi, nego „izvršni [šáhâne] topovi“.⁷⁰ Iz današnjih ostataka Kuline teško je procijeniti koliko je katova imala, ali se s priličnom sigurnošću može reći da se radi o građevini koju Evlija spominje.

Kula Norinska (*Norin*) sljedeće je mjesto koje je Evlija posjetio. U autografu se na samom početku Evlija bavi etimologijom, pokušavajući proniknuti u podrijetlo imena Norinske kule. Prema njemu naziv Norin dolazi od „Neriman“, odnosno „Noriman“. Očito je da Evlija nije znao za Norin, desnu pritoku rijeke Neretve, po kojoj je kula i dobila ime, pa se domišljao što bi taj naziv značio. U utvrdi su se pored 350 gazija, koliko ih se spominje u autografu, nalazili i „topovi tipa *balyemez*“, odnosno vrsta osmanskog topa velikoga kalibra.⁷¹

Evlija spominje i pristanište kule, gdje se nalaze galije kojima ratnici svaki dan idu u pljačkaške pohode. Zbog praznovjerja smatrali su da im Evlija donosi sreću u pljački, a da su doista imali sreće, pokazuje plijen koji su opljačkali. Nekoliko sati nakon isplovljavanja pojavili su se u pristaništu s galijom prepunom robe i zarobljenika. U *Putopisu* stoji kako je bila puna „stanovnika s ostrva Apulije“, dok u autografu piše da su se zarobljenici nalazili „u fregati s otoka Pulya“, što se može protumačiti i drukčije: možda zarobljenici nisu bili s talijanskog poluotoka Apulije, nego je jedino lađa bila odande. U „nekoliko sati“ plovidbe nisu mogli doći do Apulije, nego su vjerojatno harali i robili po južnodalmatinskoj obali. *Putopis* navodi da su osmanski vojnici doveli 20 zarobljenika, a autograf bilježi 21. Nakon uspješno izvedenog pljačkaškog pohoda nije bilo „priređeno slavlje“, kako stoji u *Putopisu*, nego se samo pucalo iz pušaka. Dio plijena dobio je i Evlija: prema autografu dobio je „jednog nevjerničkog zarobljenika i dio šafrana, đumbira, čohe i platna“, a dvojica ranjenih među osmanskim vojnicima nisu dobili „po dva dijela“, nego su im dali „dvostruko više nego drugima“. *Putopis* ne navodi da je i Suhreb Mehmed-paša u vidu desetine (*öşr-i sultânî*) dobio „pet zarobljenika, čohu, platno i 20 nevjerničkih glava“.⁷²

67 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 280; usp. Çelebi, *Putopis*, 461.

68 Rt Kula, odnosno Kulina na Krupi kako je još nazivaju, 2014. godine proglašena je nacionalnim i zaštićenim kulturno-povijesnim spomenikom.

69 *Şahi*, veliki obrambeni top. Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, Beograd, 1974., 296, 305.

70 Çelebi, *Putopis*, 461; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 280.

71 *Isto*, 280; Hans J. Kissling, „Balyemez“, u: *Encyclopaedia of Islam*, ur. Hamilton A. R. Gibb et alia, Leiden, 1986., sv. I, 1007-1008.

72 Çelebi, *Putopis*, 461-462; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 280-281.

Opisujući kulu i njezin položaj, u autografu se navodi da je bila „načičkana topovima kao jež”.⁷³ Sama kula sagrađena je kako bi se osiguralo da iz brojnih „ušća [odnosno rukavaca] ne ulaze i izlaze nevjerničke fregate i druge lađe. Uistinu je ta utvrda ključ dvaju mora. Dok postoji kula, nema mogućnosti da nevjernici ulaze lađama.”⁷⁴

Koliku je važnost imala Norinska kula u Kandijском ratu (1645-1669) najbolje svjedoči Evlijin zapis u autografu o neuspjelim pokušajima kršćanskih snaga da je osvoje. Tako na jednome mjestu kaže: „Budući da je ova kula trn u oku nevjernika, mnogo puta je po deset ili petnaest tisuća nevjernika iznenadno napadalo ovu kulu. Kad bi iz kule opalio top, iz okolnih sela i kasaba skupili bi se ljudi u istom trenu i udarali bi na nevjernike. Mnogo tisuća ih je izginulo, mnogo tisuća ih je zarobljeno, i bili su poraženi, te su pobjegli.”⁷⁵ U *Putopisu* se navodi kako je norinska posada u nastojanju da Evliju odvrati od putovanja prema Ljubuškom (*Lubuška*) rekla kako je „neprijatelj jako buntovan”. U autografu pak piše da su se „nevjernici pobunili”. Za vrijeme Kandijског rata kršćansko je stanovništvo sudjelovalo u sukobu napadajući Osmanlije, pljačkajući i odvođeci muslimansko roblje. U tome je razdoblju zabilježen popriličan broj uskočkih upada na osmanski teritorij, posebno u pograničnom dijelu kada su najviše na udaru bili Stolac, Gabela, Norin, Ljubuški i Mostar, ali i druga mjesta uz granicu.⁷⁶ Neke od tih sukoba zabilježio je i sam Evlija na svom putovanju, osobno im svjedočeci.⁷⁷

Budući da je putovanje u Ljubuški moglo biti vrlo opasno, Evlija se s pratnjom vratio u Gabelu. Prilikom navođenja sadržaja sultanske naredbe koju je Evlija pokazao eminu, u *Putopisu* je pogrešno navedeno da se „po carskom zakonu od Dubrovčana ne uzima carina”, dok u autografu piše „neka se od dubrovačke soli ne uzima porez na trgovinu (*bâc-u bâzâr*) veći od sultanova zakona”. Nakon što je prenoćio u Gabeli i od majke čehaje Ibrahima bio nagrađen između ostaloga s jednim odijelom, a ne s „par odijela” kako stoji u *Putopisu*, Evlija je nastavio svoje putovanje prema Mostaru.⁷⁸

Na samom početku dijela o Mostaru u *Putopisu* je grad opisan kao „šeher [tj. veći osmanski grad] i grad Mostar” (*Mostar*), a u autografu kao „veliki šeher, utvrda Mostar”.⁷⁹ Zbog mosta koji povezuje dvije suprotne obale Evlija u autografu bilježi da „zbog toga Latini, Hrvati, Srbi, Bugari, uskoci i lacmani ovaj grad nazivaju Mostarom”, a prema pričanju stanovnika Mostara Evlija također bilježi da je „na mjestu onoga lančanog mosta sultan Sulejman Veličanstveni dao sagrađiti impozantan most kakvoga dotad nije bilo na svijetu”.⁸⁰ Dok se u *Putopisu* kratko navodi da su utvrde, po jedna

73 *Isto*, 281.

74 *Isto*, 281.

75 *Isto*, 281.

76 Više o uskočkim upadima na prostor Hercegovačkog sandžaka za vrijeme Kandijског rata vidjeti: Josip Ante Soldo, „Šilobadovičeva kronika”, u: *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća* (ur. Josip Ante Soldo), Split 1993, 15-59.

77 Čelebi, *Putopis*, 412, 414, 437-438, 449-450, 460, 469.

78 *Isto*, 462; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 281.

79 Čelebi, *Putopis*, 463; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 281.

80 Čelebi, *Putopis*, 463; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 281.

na svakoj strani rijeke, opskrbljene „potrebnim topovima i raznovrsnim spravama“, u autografu se jasno precizira o kakvom se naoružanju radi. Tako se navodi da su utvrde opremljene „oružarnicama, opsadnim topovima tipa *şahi*, raznovrsnim mušketama i trima izbočenim bastionima [...] Nemaju kule i opkop kao druge utvrde, nego su to utvrde izgrađene da štite prilaz mostu“. ⁸¹ U ulomku koji je također izostavljen iz *Putopisa* Evlija i za Mostar kaže da se nalazi „na kraju serhata“. Zbog ratnih okolnosti stražari u utvrdama stalno su na oprezu, a prema autografu „nevjernici uskoci od strane Ljubuškog dolaze iz kasabe *Tabahâne*“ ⁸² [osmanski turski: *tabahâne* ili *tabakhâne*, kožara] i prelaze pored utvrda na ovu stranu grada, a tvrđavska posada uvijek spremno čeka da neprijatelj ne bi opljačkao grad“. Iz tog razloga gradska se kapija svaku noć zatvara, ali nije da „nikoga ne ostavljaju unutra“, kako stoji u *Putopisu*, nego „jedino ptica može prijeći s one na ovu ili s ove na onu stranu. A da čovjek i ptica postane, ne bi mogao prijeći.“ ⁸³

Da ratne okolnosti nisu utjecale na svakodnevni život i mala zadovoljstva, pokazuje to što se u *Putopisu* spominje kako se „na bedemu u bastionu grada nalazi jedan čardak“ (tj. paviljon; u izvoru: *kasr*) u kojemu se „sastaje obrazovani svijet“. U autografu se također spominje čardak, ali ne jedan nego dva. Prvi se nalazi „iznad bastiona utvrde na strani na kojoj je Tabakhana“ i Evlija ga zove „Havarnak“. ⁸⁴ Možda je Evlija naveo izvorno mostarsko ime toga paviljona kako ga je čuo od njegovih stanovnika, a možda mu je sam nadjenao ime da bi pokazao svoje široko obrazovanje, budući da je Havarnak (ili Havernak) ime paviljona što ga je prema legendi izgradio arhitekt Sinimmar prema uputama vladara Numana na prostoru današnjeg južnog Iraka u 6. stoljeću. ⁸⁵ Evlija spominje da se „blizu ovoga paviljona nalazi još jedan paviljon [*lonca köşkü*]“, koji je bio „svratište [*mihmângâh*] za prolaznike“. Osim toga, obje verzije spominju i kavanu u kojoj se sastaju gradski prvaci, ali s malim razlikama: u *Putopisu* se navodi da je „sav spoljni zid toga mjesta (mahale)“ okićen oruđem i oružjem, no u autografu stoji da se radi o okićenim zidovima kavane, a ne mahale. ⁸⁶

U nastavku Evlija prilično prostora ostavlja za detaljno opisivanje Starog mosta.

Kada u *Putopisu* komentira da u svim zemljama kroz koje je prošao nije vidio „tako visok most“, uspoređuje mostarski most s drugim mostovima koje je vidio u Carstvu i kaže:

„Taj mostarski most, koji je više vrijedan pažnje, uzoran, neusporediv i bez premca naspram svih spomenutih mostova koje sam obišao u Arabiji [*Arab*] i Perziji [*Acem*] i Maloj Aziji [*Rûm*] i Europi [*Firengistân*] i Belhu [*Belh*, grad i provincija u današnjem

81 Čelebi, *Putopis*, 463; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 282.

82 Danas se u neposrednoj blizini Tabhane nalazi Hadži Kurtova džamija ili Tabačica, koja je pretežno služila za potrebe pripadnika kožarskog esnafa (ceha). Više o Tabačici džamiji i Tabhani vidi u: H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, 41–44, 194–195.

83 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 282; usp. Čelebi, *Putopis*, 463.

84 Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 282; usp. Čelebi, *Putopis*, 463.

85 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 410.

86 Čelebi, *Putopis*, 464; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 282.

Afganistanu] i Buhari [*Buharâ*, grad i provincija u današnjem Uzbekistanu], ja, siromah, nigdje na svijetu nisam vidio tako visok most. Uistinu, ranije spomenuti most u Batmanu [gradu u današnjoj jugoistočnoj Turskoj] i most u Hasankeyfu [gradu u jugoistočnoj Turskoj] su vrlo umješno izgrađeni mostovi, ali taj mostarski most je visoki jednolučni most prebačen kao luk Havarnaka s jedne na drugu stijenu što se dižu do neba, da se onaj što pogleda dolje nasmrtno preplaši.⁸⁷

U ulomku u kojem se pojašnjava način kojim se voda provodila s jednoga kraja grada na drugi u autografu stoji kako se voda mjedenim cijevima dovodila do „45 lokacija preko ovoga mosta“. Autograf također bilježi da „voda teče i ispod i iznad mosta“, što je „nevjerojatan prizor“ koji „kopnjeni i morski putnici nisu ni čuli ni vidjeli“.⁸⁸ Kada je riječ o godini gradnje mosta, u *Putopisu* je zabilježena 984. godina po hidžri, odnosno 1576/1577. godina po gregorijanskom kalendaru, a u autografu 974. (1566/1567), dok drugi kronostih sadrži godinu 974. godinu, a u autografu na tome mjestu stoji 973. (1565/1566).⁸⁹

Skokovi sa Staroga mosta već tada su bili atrakcija i privlačili su pozornost gledatelja. Ni Evlija ne propušta zabilježiti hrabrost onih koji su skakali u hladnu rijeku i bivali nagrađeni za svoju smjelost. Osim toga, bilježi i vratolomije šegrtâ koji s jednoga kraja mosta na drugi prelaze klizajući se uskom ogradom mosta. Prema onome što piše u *Putopisu*, obrok koji nose u radionice svojih majstora stave na glavu, a kruh u ruke. Autograf bilježi obratno: kruh stave na glavu, a ostalu hranu u ruke.⁹⁰

Kada je u pitanju broj mahala, u *Putopisu* je zabilježeno njih 53, a isti se podatak navodi i u autografu. U autografu se poimenično navodi samo mahala Koski-paše (*Koski Paşa*), poslije čega slijedi praznina. Kasnije se u obje verzije spominje „Koski Mehmedpašina džamija“ (u autografu: *Koski Mehmed Paşa*), pa se tu vjerojatno radi o istoj osobi, jer su mahale dobivale imena po graditeljima bogomolja oko kojih su se oblikovale i same mahale.⁹¹ Pri opisu mahala u *Putopisu* piše da je u gradu ukupno 3040 kuća, a u autografu su opisane kao „prizemnice i jednokatnice, tu i tamo s vrtom, uredne i lijepe kuće neposredno jedna do druge“.⁹² Što se tiče broja džamija, u *Putopisu* stoji da se u gradu nalazi „45 muslimanskih bogomolja (mihrab)“, a u autografu se navodi da „na obje strane grada ima 45 mihraba“.⁹³ Uzmemo li u obzir da Evlija pod mihrabima ne podrazumijeva isključivo džamije, nego sve građevine koje su služile za skupnu molitvu i koje su imale mihrab, na što su ranije ukazali Moaćanin i Starčević, onda je u Mostaru moralo biti manje džamija. Istog je mišljenja bio i Šabanović, a prema istraživanjima

87 Čelebi, *Putopis*, 464; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 282. Ovaj je ulomak izbačen iz izdanja Evlijinog djela objavljenog krajem 19. stoljeća vjerojatno zbog brojnih naziva zemalja i pokrajina koji su osmanskom izdavaču bili suviše strani da bi ih mogao uspješno identificirati.

88 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 282; usp. Čelebi, *Putopis*, 464.

89 Čelebi, *Putopis*, 464; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 283.

90 Čelebi, *Putopis*, 465; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 283.

91 Čelebi, *Putopis*, 465, 466; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 283; N. Moaćanin, *Turska Hrvatska*, 137-138.

92 Čelebi, *Putopis*, 465; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 283.

93 Čelebi, *Putopis*, 465; Od tog broja njih 24 nalazi se na lijevoj, a 13 na desnoj obali Neretve. H. Hasan-dedić, *Spomenici kulture*, 15-16.

Hivzije Hasandedića u Mostaru se, računajući džamiju u Ilićima na Babunu i onu na Musali, može ubicirati 37 džamija. U ovu brojku Hasandedić uključuje i mesdžide. Od toga broja 32 džamije i mesdžida sagrađeni su prije Evlijina dolaska, dok se za dva mesdžida navodi da su sagrađeni prije 1676, odnosno prije 1686. Točna godina gradnje ne može se sa sigurnošću ustvrditi, ali su vjerojatno sagrađeni poslije Evlijinog prolaska kroz Mostar.⁹⁴ Broj džamija u pravilu upućuje i na približan broj mahala u Mostaru, jer su mahale obično nastajale oko bogomolja.⁹⁵

Evlija također naglašava da su ovdje spomenutih 45 mihraba bili oni „koje posjećuju brojni vjernici“, što pak upućuje na zaključak da je molitvenih mjesta moglo biti i više od toga. Jedna od džamija koju posjećuju vjernici je i džamija koju Šabanović u *Putopisu* naziva „Hadži Mehmed-begovom“ džamijom i u bilješci ustvrđuje da je spomenuti beg u Mostaru bio poznat pod imenom Karađoz-beg. U autografu i u faksimilu izvornog rukopisa na tome mjestu piše „Kara Göbel Beğ“.⁹⁶ Tek sa slabom nadom u nekakvu Evlijinu grešku možemo pretpostaviti da je tu trebalo stajati „Karagöz Beğ“. U autografu još stoji kako je to „džamija obložena olovom, ali budući da se nalazi u uskoj mahali, nema dvorišta [*harem*]“. Dalje se navodi kako u Mostaru ima mnogo džamija koje su bogato ukrašene i prekrivene olovom, „ali se u njima ne moli“.⁹⁷ Iz navedenoga proizlazi da je Evlija opisivao samo džamije koje su vjernici masovno posjećivali, ne samo u Mostaru nego i u drugim mjestima. Ako od velikog broja džamija u nekome naselju želi istaknuti one najreprezentativnije, Evlija obično opiše samo posjećeniye džamije.

U obje verzije Evlija spominje džamiju Defterdar-paše (*Defterdâr Paşa*), u čijem se kronostihu na ulaznim vratima u *Putopisu* navodi pogrešna godina gradnje, 1017. godina po hidžri (1608/1609), dok u autografu stoji 917. godina (1511/1512).⁹⁸ Još 1956. godine Džemal Čelić i Muhamed Mujić na temelju kronostiha kojega su pronašli u Orijentalnom institutu u Sarajevu ustvrdili su da je kronostih koji je Evlija naveo zapravo tek ulomak iz natpisa koji je, po svemu sudeći, stajao nad ulazom spomenute građevine, jer se stihovi kronostiha kojega su pronašli Čelić i Mujić nevjerojatno slični stihovima kronostiha koji je Evlija zapisao, uključujući i istovjetno spominjanje „visokog defterdara po imenu Mehmed“ (*Mehemmed nâm defterdâr-ı âlî*) i „kuće za ugošćavanje“ (*menzil-i dayf*). Čelić i Mujić su ustvrdili da kronostih s tekstem „kuća za ugošćavanje“ svojom profanošću „otvoreno demantuje tvrdnju samoga pisca da je ovaj natpis mogao stajati nad jednim sakralnim objektom kao što je džamija“. Pretpostavili su i da je graditelj hana bio defterdar Koski Mehmed-paša te ustvrdili da nema drugih historiografskih podataka o postojanju Defterdar-pašine džamije „na dnu Kazaske čaršije“ (u *Putopisu* piše: „pod Kazaskom čaršijom“), dakle svoj zaključak temelje na

94 Čelebi, *Putopis*, 465, bilj. 46; Hasandedić, *Spomenici kulture*, 15-16, 17-73.

95 Nenad Moacanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*, Jastrebarsko 2003, 47.

96 Čelebi, *Putopis*, 467, bilj. 55; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. sv., Revan 1457, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Istanbul, 165b.

97 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284; usp. Čelebi, *Putopis*, 467.

98 *Isto*, 465; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

Putopisu.⁹⁹ Međutim, u autografu stoji da se sporna građevina nalazila „u blizini Kazaske [tj. Svilarske] čaršije [*Gazzâzlar çârsûsu kurbunda*]“,¹⁰⁰ dakle moguće je da se radilo o nekoj drugoj džamiji. Tome u korist ide i činjenica da, kako je ranije spomenuto, dva kronostiha ne sadrže istu godinu postanka. Ovo pitanje ostaje otvoreno, i pri njegovom razrješenju treba uzeti u obzir da se možda radilo o dvojici defterdara u različitim razdobljima, kao i da je možda Evlija pogrešno pročitao kronostih, što mu ne bi bilo ni prvi ni posljednji put (vidjeti sljedeći odlomak). Evlija u *Putopisu* i u autografu odmah nakon ulomka o spornoj džamiji govori o tome da se „blizu mosta“ (*cisre karîb*) nalazila „Koski Mehmed-pašina džamija“ (*Koskî Mehmed Paşa*), dakle i Evlija kaže da su to različite džamije i različite osobe.¹⁰¹

Pri nabranjanju drugih džamija i mesdžida u *Putopisu* se nalazi još jedna pogrešno napisana godina: kod navođenja kronostiha Ibrahim-agine džamije u *Putopisu* stoji 1044. umjesto 1043. godina po hidžri (1633/1634), kako stoji u autografu.¹⁰² Međutim, istraživanja Hasandedića pokazuju da ni godina u autografu nije točna: Evlija je pogriješio za deset godina, jer bi umjesto 1043. trebala stajati 1033. godina po hidžri (1623/1624).¹⁰³ Evlija je, inače, na više mjesta u *Putopisu* navodio pogrešne broježane podatke vezane s kronostihovima, tako da spomenuta brojčana nepravilnost u Mostaru nije iznimka.¹⁰⁴

Opisujući zapadni dio varoši, Evlija u autografu navodi kako su „kuće kao iz rajskog vrta“, ali ipak „nisu uređene i lijepe kao grad s ove strane [rijeka]“. Također spominje kako u zapadnom dijelu grada nema imareta.¹⁰⁵ Od pet mihraba koliko ih bilježi u tom dijelu Mostara, u *Putopisu* se spominje Hadži-Alijina džamija, a u autografu još stoji da su „ostali spomenuti mihrabi mesdžidi“. Za Hadži-Alijagin mesdžid u *Putopisu* je pogrešno navedeno da je to „lijepa i dobro opremljena džamija“, umjesto „to je stari mesdžid koji bi lako mogao biti džamija“, kako piše u autografu.¹⁰⁶ Kada je riječ o drugim vjerskim i javnim zgradama, u autografu se nalaze praznine ispod podnaslova koji govore o raznim javnim ustanovama, tako da smo zakinuti za Evlijine podatke o vjerskim školama, tekijama, trgovačkim hanovima, sebiljima (tj. fontanama posebnog oblika) i imaretima. Evlija je na brojnim mjestima u svojem djelu ostavljao praznine i to, baš kao u slučaju Mostara, ispod podnaslova o pojedinim javnim građevinama ili o drugim temama – tako da Robert Dankoff pretpostavlja da je putopisac imao unaprijed određen popis tema o kojima je želio pisati u svakom mjestu koje je posjetio. Teško je ustvrditi zašto su neki podnaslovi ostali nepopunjeni; moguće je da se radilo o

99 Džemal Čelić, Muhamed Mujić, „Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru“, *Naše starine* III (1956), 261-264.

100 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

101 Čelebi, *Putopis*, 466; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

102 Čelebi, *Putopis*, 467; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

103 H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, 31.

104 Usp. Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Leiden – Boston 2006, 158, 192.

105 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

106 Čelebi, *Putopis*, 467; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284.

tome da Evlija nije uspio skupiti takve podatke jer nije imao vremena, ili je nekako bio spriječen u tome.¹⁰⁷ Evlija spominje kako se u Mostaru nalazilo „300 vjerskih učenjaka [*ulemā*]“, pa se može zaključiti da je u gradu bilo mnogo vjerskih ustanova, iako ih ne navodi sve.¹⁰⁸ Nepotpune bilješke jasno ukazuju na to da ni autograf Evlijiina putopisa nije bio konačna verzija djela, nego skica za konačni oblik putopisa.¹⁰⁹

Javne ustanove koje se ipak spominju u obje verzije su i dva hamama, ali s određenim razlikama. U *Putopisu* za drugi hamam stoji da je „na suprotnoj strani varoši“, dok ga u autografu Evlija smješta na suprotnu stranu rijeke. Isto tako, Ahmed-efendijina česma ne nalazi se u čaršiji „prema velikom hanu“, nego „nasuprot velikom hanu“.¹¹⁰

Pri opisu čaršije i pazara u obje verzije se navodi jednak broj dućana, s tim da u *Putopisu* nedostaje dio koji kaže kako se „ondje može naći svu vrijednu robu“.¹¹¹ Pri opisu zanimljivih mostarskih građevina Evlija pored mosta spominje posebnu vrstu vitla (čerkra), ali ga dvije verzije smještaju na različita mjesta: u *Putopisu* stoji da je vitlo „ispod čaršije“, dok u autografu stoji da je „u čaršiji“. Što se tiče tornja sa satom, prema *Putopisu* zvuk zvona „čuje se iz daljine na tri sata hoda“, dok u autografu Evlija bilježi da se zvuk zvona „čuje sve do Blagaja i planine Lipete (*Lipeta*)“, a budući da ne griješi u računanju vremena, svi mujezini džamija ovoga grada ravnaju se po tom satu i čitaju ezan“.¹¹²

U nastavku autografa slijedi veliki dio koji se ne nalazi u *Putopisu* i u kojem se nalazi opis dviju rijeka, Neretve i Radobolje (*Radobola*), njihov tok, čistoća, te se upotpunjuje sliku stanovnika Mostara dodatnim opisima. Tako za Neretvu Evlija kaže da je „u nevjerničkoj zemlji poznata kao ‘voda života Neranta’ i nevjernički liječnici je jako vole. Uistinu je lagana, lako se probavlja, blaga je, korisna i otklanja žed.“ Nešto niže Evlija nastavlja opisivati Neretvu pa kaže:

„Iako teče kroz stijene, pomalo je topla, ali kada zastane u zavojima na sjenovitim mjestima, postane kao led. Tako je ukusna da u ovome gradu nikad ne peru rublje sapunom i sva odjeća im bude bijeloružičasta. Vrlo je korisna za konje i žene jer pospješuje razvijanju mesa i masti, [a] otklanja žuč [gorčinu?], zaljubljenost i flegmu [?]. Stranci, siromasi i trgovci ne piju iz Neretve, nego iz rijeke Radobolje, koja je na suprotnoj strani kod kožare. Budući da razmišljaju podlo i iskvareno, govorili su da ‘onaj tko popije iz Neretve, ožedni i ponovo mora jesti, pa zato nisu pili tu lijepu i bistru vodu. Ta je voda tako dobra za probavu da, ako osoba pojede janje i popije iz Neretve, odmah poželi ponovo jesti. Toliko ta rijeka ubrzava probavu.“¹¹³

107 R. Dankoff, *An Ottoman Mentality*, 148.

108 Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 286. Više o osmanskoj kulturnoj baštini u Mostaru vidi: H. Hasandedić, *Spomenici kulture*.

109 Johannes H. Mordtmann, Herbert W. Duda, „Ewliyâ Čelebi“, u: *Encyclopaedia of Islam*, 4. izd. (ur. Bernard Lewis, Charles Pellat, Joseph Schacht), 717-720, sv. II, C-G. Leiden 1991, 718; N. Moacanin, K. Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi“, 80.

110 Čelebi, *Putopis*, 468; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 284-285.

111 Čelebi, *Putopis*, 468; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 285.

112 Čelebi, *Putopis*, 468; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 285.

113 *Isto*, 285.

Pri opisu Radobolje Evlija kaže kako „ona teče kroz četvrt *Tabahâne* na južnom dijelu grada, kroz rajske voćnjake [ili vinograde], navodnjava sve vrtove“ i „pokreće vodenice“. ¹¹⁴ U istoj četvrti Evlija spominje i jedan manji most s lukom. U izdanju koje je Šabanović imao na raspolaganju nema spomena o toj građevini, ali je iz opisa mosta jasno da Evlija piše o Krivoj ćupriji, odnosno mostu koji je sagrađen prije Staroga mosta. ¹¹⁵

Pri opisu grada i njegovih stanovnika ponovno se primjećuju nepodudarnosti dvije verzije. Tako se svijet ne veseli „po raznovrsno uređenim sofama“, nego po paviljonima ili sjenicama (*kasr*), kako to stoji u autografu. Autograf i ovdje donosi dijelove kojih u *Putopisu* nema, a koji daju jasniju sliku o stanovnicima Mostara u to vrijeme i njihovim interesima. Tako Evlija bilježi da je „prema riječima astrologa [...] stanovništvo kao Venera, ovisno o sazvu [žičani glazbeni instrument] i riječi [...] i jako uživaju u glazbi“. ¹¹⁶

Prilikom napada kršćanskih snaga na Mostar u vrijeme Bajrama Evlija u autografu spominje hrabrost izvjesnog Ahmed-age Müftizâdea, ali je nepoznato tko bi on mogao biti. U *Putopisu* se također opisuje taj napad, ali se ne spominje izraz „bre“, o kojem je ranije bilo riječi, a koji se u autografu ponovno spominje. ¹¹⁷ U citatu „Upomoć, braćo, upomoć!“ u *Putopisu* nema tog izraza, ali u autografu i u faksimilu izvornog rukopisa na tome mjestu doslovno piše: „Bre meded, bize imdâd“, odnosno „Bre upomoć, pomagajte nam!“ ¹¹⁸

Nakon ovih događaja Evlija je nastavio putovanje dalje prema sjeveru i „za osam sati, prošavši kroz šumu na visoravni i kamenjar i s lakoćom izbjegavajući mjesta nevjerničkih zasjeda“, kako stoji u autografu, stigao do „skloništa, kule Lipete“ (*Lipeta*), za koju autograf ne bilježi značajnija odstupanja od *Putopisa*, osim što je u *Putopisu* navedeno da su na „najvišem vrhu grada (kule) izrađene velike kule“, a prema autografu radi se o samo jednoj, velikoj kuli. ¹¹⁹

Posljednja postaja na Evlijinu putovanju kroz Hercegovački sandžak bila je kasaba Konjic (*Konyiçe*), gdje su također primjetne određene nepodudarnosti dviju verzija. Pri opisu varoši u *Putopisu* je navedeno da se prostire s obje strane rijeke i da pripada Kliškom sandžaku, dok u autografu stoji kako je „na suprotnoj strani rijeke drugo vojvodstvo pod vlašću Kliškog sandžaka i ta strana nije toliko razvijena“, dakle Konjic jest pripadao Hercegovačkom sandžaku, s time da je naselje na drugoj strani rijeke pripadalo Kliškom sandžaku. U obje verzije navodi se osam bogomolja, ali na različit

¹¹⁴ Isto, 285.

¹¹⁵ Isto, 285; usp. Čelebi, *Putopis*, 468. O Krivoj ćupriji u Mostaru vidi: Muhamed A. Mujić, „Krivi most na Radobolji u Mostaru“, *Naše starine* II (1954), 213-216; H. Hasandedić, *Spomenici kulture*, 119-120.

¹¹⁶ Čelebi, *Putopis*, 468; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 286.

¹¹⁷ Isto, 287; usp. Čelebi, *Putopis*, 469. O izrazu „bre“ vidi tekst i bilješku na str. 9, bilj. 46.

¹¹⁸ Čelebi, *Putopis*, 469; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 286; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. sv., Revan 1457, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Istanbul, 176a.

¹¹⁹ Čelebi, *Putopis*, 470; Čelebi, *Seyahatnâmesi*, 287.

način: u *Putopisu* piše da se radi o „osam džamija (mihrab)“, a prema autografu od osam mihraba jedna je džamija, a ostalo su mesdžidi.¹²⁰

Od vjerskih i javnih građevina u *Putopisu* se spominje i 75 dućana koji su većinom kovački dućani, „jer je gvožđe koje se ovdje obrađuje poznato i čvrsto“. Autograf pak nudi podatak da nije željezo poznato, nego da ga „kovači kasabe Čajniče ne mogu napraviti [tako kvalitetno]“. U tom kontekstu Evlija spominje i sablju u Konjicu, ali se podaci dvije verzije opet razlikuju: *Putopis* spominje samo mahzumijsku sablju koju nazivaju konjičkom, dok u autografu stoji da u Konjicu postoji tzv. „fojnička sablja“.¹²¹ Podaci dviju verzija razlikuju se i po pitanju smještaja hanova. Dok u *Putopisu* stoji kako se jedan od dva hana nalazi u čaršiji, u autografu stoji kako su „ukupno ondje dva hana, od kojih je jedan na suprotnoj strani [rijeke]“.¹²²

Na kraju Evlija bilježi granice Hercegovačkog sandžaka koje donose obje verzije. Međutim, podatke u *Putopisu* autograf upotpunjuje navodom da je „rijeka Neretva granica prema Kliškom sandžaku“, dok Hercegovački sandžak „na istoku graniči s [pokrajinom] Stari Vlah [*Istari Ulah*] u sandžaku Vučitrn [*Vučitrin Sancağı*]“,¹²³ koji se najvećim dijelom prostirao na području današnjega Kosova od 1459. do 1864. godine. Nakon obilaska Hercegovine Evlija je nastavio putovanje prema Bosanskom sandžaku (*Bosna Sancağı*), koji se najvećim dijelom prostirao na području današnje Bosne od 1463. do 1851. godine.

Zaključak

Usporedba *Putopisa* i autografa pridonosi stvaranju jasnije slike Hercegovine u drugoj polovici 17. stoljeća. Usporedba je pokazala da autograf donosi brojne nove podatke, pojašnjava neke stvari i često rasvjetljuje nejasne i nelogične rečenice, pa time istraživačima pomaže da vide širu sliku stanja u nekim mjestima Hercegovačkog sandžaka, koju dosad nije bilo moguće vidjeti jer je u manjkavom osmanskome izdanju putopisa koje je preveo Šabanović zbog obilatog izostavljanja manjih i većih dijelova narušen kontekst na brojnim mjestima. Pored toga, analiza autografa popravlja dojam koji istraživači osmanisti imaju o Evliji, jer brojne (dosad nelogične i začuđujuće) Evlijine tvrdnje uvidom u autograf dobivaju zasluženu jasnoću, te se ispostavlja da neka njegova pretjerivanja to uopće nisu. Štoviše, Evlija je na mnogim mjestima pouzdan u iznošenju podataka: njegovi opisi građevina precizni su i jasni, a opisi gradova i navika njihovih stanovnika daju dopunjenu sliku o svakodnevnom životu u Hercegovini u drugoj polovici 17. stoljeća.

120 Čelebi, *Putopis*, 470; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 287.

121 Čelebi, *Putopis*, 470; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 287.

122 Čelebi, *Putopis*, 470; Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 287.

123 *Isto*, 287–288.

Iako ni autograf ne daje odgovore na sva pitanja i na pojedinim mjestima donosi pogrešne podatke, na primjer kada se radi o godinama, ubuduće bi istraživači trebali pristupati Evliji i njegovom opisu Hercegovačkog sandžaka kao vrijednom i vjerodostojnom povijesnom izvoru.

Radi bolje preglednosti ovdje donosimo tablični prikaz razlika između opisa Hercegovačkog sandžaka od Klobuka do Konjica u *Putopisu* i u autografu. Oznaka ----- označava riječ ili dio rečenice koji se ne nalaze u *Putopisu*, odnosno u autografu.

Naziv naselja	Putopis	Autograf
Klobuk	- vojvodluk u nahiji grada Ključa	- nahija i kadiluk utvrde Ključ
	-----	- u tvrđavi postoji i skladište [<i>anbar</i>] i cisterna za vodu; tvrđava ima kapiju koja gleda na istok
	-----	- u tvrđavi nema topova i skladišta za municiju
Ključ	-----	- grad ima baždara, odnosno carinika
Cernica	- cernički kadija i vojvoda stanuju u Ključu	- ne stanuju u utvrdi Ključ
Gatačko polje	- pastrva <i>alabaligri</i>	- <i>alabaliği</i>
	- naselje Dretelj	- <i>deresi</i> , odnosno „dolina Dol“
	- <i>Koca Boğazi</i> , „Stari ili Veliki klanac“	- <i>Foča Boğazi</i> , odnosno klanac Foča
	- 300 hrvatskih gazija	- gazije konjanici
	- uskoci postavili zasjede po dolinama prema Kotoru	- Osmanlije postavili zasjede uskocima po dolinama kojima će bježati
	- preko stotinu neprijatelja nastradalo	- preko tristo
	- deset do sedamnaest poginulih Osmanlija	- sedamnaest poginulih Osmanlija
selo <i>Kovınç</i>	-----	- muslimansko i nevjerničko selo i zijamet
Blagaj	-----	- Blagaj osvojen uz teške i nebrojene borbe
	- grad s desne i lijeve strane ima pet visokih utvrda	- ima pet visokih kula
	- pet bogomolja, odnosno mihraba	- jedna džamija, ostali mihrabi su mesdžidi

Naziv naselja	Putopis	Autograf
Blagaj	- džamija Mehmeda II. Osvajača nalazi se među zidovima	- među dudovima
	- dva svratišta	- jedan novi han, odnosno svratište
	- na rijeci Buni kameni mostovi	- umjetnički izgrađeni mostovi s jednim otvorom
	-----	- na rijeci Buni nalazi se deset vodenica
Počitelj	- sve građevine pokrivene pločama	- samo dizdarova kuća
	- u kuli malena džamija	- mesdžid
	- pet stotina malih topova	- pet-šest topova
	-----	- ima mnogo velikih pušaka mušketa
	-----	- krajiški (serhatski, pogranični) grad
	- kuće nemaju vrtove	- imaju ružičnjake
	- imaret se nalazi uz gradski bedem	- uz završetak stijene utvrde
	- danonoćno se dijeli „hljeb i čorba“	- dijele se svakog dana dva obroka čorbe
Gabela	- jedan povjerenik kojega postavlja Porta	- jednog povjerenika postavlja Dubrovačka Republika, a jednog postavljaju stanovnici Gabele
	-----	- u kasabi Gabela jedan mekteb
	- krajnje mjesto islamske krajine	- krajnje mjesto serhata zemlje islama
	-----	- tjedni sajam
	- mjesto je jako eksponirano	- to je posljednja točka serhata
	-----	- tri brodogradilišta (arsenala)
	-----	- u kuli tri galije
	-----	- 24 agaluka
	- u ovome gradu nisam vidio žena	- u ovim gradovima (pokrajini) nisam vidio žene u čaršiji
	-----	- u kasabi Čiftluk Gabeli nalaze se mekteb, medresa i tekija
	- po carskom zakonu od Dubrovčana se ne uzima carina	- neka se od dubrovačke soli ne uzima trgovišni porez veći od sultanova zakona

Naziv naselja	Putopis	Autograf
Norinska kula	- galija puna stanovnika s „otoka“ Apulije	- zarobljenici u fregati s „otoka“ Apulije
	- 20 zarobljenika	- 21 zarobljenik
	-----	- Suhrab Mehmed-paša u vidu desetine dobio pet zarobljenika, čohu, platno i 20 nevjerničkih glava
	-----	- načičkana topovima kao jež
	- pod satom ove kule ima osmatračnica	- na otvorenome moru 50 milja izvan ovoga ušća
Mostar	-----	- zbog mosta koji je nekada povezivao dvije suprotne obale Latini, Hrvati, Srbi, Bugari, uskoci i lacmani ovaj grad nazivaju Mostarom
	-----	- utvrde su opremljene oružanicama, opsadnim topovima tipa <i>šahi</i> , raznovrsnim mušketama i trima izbočenim bastionima [...]
	-----	- Mostar se nalazi na kraju serhata
	- na bedemu grada nalazi se čardak (paviljon)	- Havarnak paviljon. U blizini ovoga paviljona nalazi se cehovski paviljon
	- spoljni zid (mahale) okićen oružem i oružjem	- okićeni su zidovi kavane, a ne mahale
	-----	- voda se dovodi do 45 lokacija preko mosta
	- 45 muslimanskih bogomolja (mihrab)	- 45 mihraba
	- godinu gradnje mosta 984. godina po hidžri, tj. 1576/1577.	- 974., tj. 1566/1567.
	- godina otvaranja mosta 974., tj. 1566/1567.	- 973., tj. 1565/1566.
	- godina u kronostihu na ulaznim vratima objekta Defterdar-paše, 1017. godina po hidžri, tj. 1608/1609.	- 917., tj. 1511/1512.
	- u kronostihu Ibrahim-agine džamije stoji 1044., tj. 1634/1635.	- 1043., tj. 1633/1634.

Naziv naselja	Putopis	Autograf
Mostar	- šegrti obrok koji nose svojim majstorima stave na glavu, a kruh u ruke	- kruh stave na glavu, a pladanj s jelom u ruke
	- Hadži-Alijagin mesdžid je lijepa i dobro opremljena džamija	- to je stari mesdžid koji bi lako mogao biti džamija
	- hamam stoji na suprotnoj strani varoši	- na suprotnoj strani rijeke
	- Ahmed-efendijina česma ne nalazi se u čaršiji prema velikom hanu	- nasuprot velikom hanu
	- vitlo smješteno ispod čaršije	- u čaršiji
	- zvuk zvona čuje se iz daljine na tri sata hoda	- čuje se do Blagaja i planine Lipete
	-----	- u četvrti Tabakhane nalazi se jedan manji most s lukom
Kula Lipeta	- na najvišem vrhu grada (kule) izgrađene su velike kule	- izgrađena je jedna kula
Konjic	- varoš se prostire s obje strane rijeke i pripada Kliškom sandžaku	- na suprotnoj strani rijeke drugo vojvodstvo je pod vlašću Kliškog sandžaka
	- osam džamija (mihrab)	- od osam mihraba jedna je džamija, ostalo su mesdžidi
	- željezo koje se ovdje obrađuje poznato je i čvrsto	- kovači kasabe Čajniče ne mogu napraviti tako kvalitetno željezo
	- jedan od dva hana nalazi se u čaršiji	- ukupno su dva hana, od kojih jedan na suprotnoj strani rijeke

Izvori i literatura

Izvori

Čelebi, Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. 1, (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Svjetlost, Sarajevo 1954.

Čelebi, Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. 2, (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Svjetlost, Sarajevo 1957.

- Čelebi, Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo 1967.
- Čelebi, Evliyâ bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priredili: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), sv. V, Istanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Čelebi, Evliyâ bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, sv. VI, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul, 2002.
- Čelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. sv., Revan 1457, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Istanbul.

Literatura

- Atanasovski, Veljan, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- Čelić, Džemal, Mujić, Muhamed, „Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru“, *Naše starine* III (1956), 261-264.
- Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Brill Publishing, Leiden – Boston 2006.
- Dankoff, Robert, *From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi. Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*, The Isis Press, Istanbul 2008.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.
- Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar, Mostar 1997.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Islamski kulturni centar, Mostar 2005.
- Kissling, Hans J., „Balyemez“, u: *Encyclopaedia of Islam*, sv. I, ur. Hamilton A. R. Gibb et alia, Leiden 1986, 1007-1008.
- Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Moačanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2001.
- Moačanin, Nenad, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*, Naklada Slap, Jastrebarsko 2003.
- Moačanin, Nenad, Jurin Starčević, Kornelija, „‘Novi’ Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’“, *Književna smotra* 173 (2014), 77-90.
- Mordtmann, Johannes H., Duda, Herbert W., „Ewliyâ Çelebi“, u: *Encyclopaedia of Islam*, 4. izd., (ur. Bernard Lewis, Charles Pellat, Joseph Schacht), 717-720. Sv. II, C-G, E. J. Brill, Leiden 1991.
- Mujić, Muhamed A., „Krivi most na Radobolji u Mostaru“, *Naše starine* II (1954), 213-216.
- Ratković, Aleksandar, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Mostar 2005.
- Ravindran, P. N. *The Encyclopedia of Herbs & Spices*, CAB International, Boston 2016, sv. I i II.
- Redžić, Sulejman S., „The Ecological Aspect of Ethnobotany and Ethnopharmacology of Population in Bosnia and Herzegovina“, *Collegium Antropologicum* 31 (2007) 3: 869-890.

- Soldo, Josip Ante, „Šilobadovićeve kronika“, u: *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, (ur. Josip Ante Soldo), Književni krug, Split 1993, 15-59.
- Šilić, Čedomil, *Šumske zeljaste biljke*, četvrto izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1990.
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1966.
- Vrankić, Petar, „Stjepan/Ahmed-paša Hercegović (1456.-1517) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora. Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3 (2017), 9-67.
- Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, Istorijski institut, Beograd 1974.

SUMMARY

Sanjak of Herzegovina in *Seyahatnâme* by Evliya Çelebi based on the original manuscript. From Klobuk to Konjic

Between 1998 and 2007, a group of Ottomanist scholars published in sequences a Latin transcription of the manuscript of Ottoman traveller Evliya Çelebi (1611-1687 or later), considered to be the autograph, or the original manuscript of his work *Seyahatnâme* (Book of Travels). In 1954 and 1957, Bosnian-Herzegovinian Orientalist Hazim Šabanović published a translation of excerpts from the *Seyahatnâme* covering the Yugoslav region, and thus indebted the domestic scientific and general public. However, Šabanović's translation was based on the flawed Ottoman edition of one of the earlier known manuscripts of the *Seyahatnâme*, which was published in sequences between 1896 and 1938. In this article, which is the second of two envisioned studies, its authors compare Evliya's autograph and Šabanović's translation in order to trace Evliya's journey through the Sanjak of Herzegovina in 1664 from Klobuk to Konjic. By comparing the two versions, the authors note numerous discrepancies in data, different interpretations of the number of residential and religious buildings, differences in toponymy and overall a significant amount of new insights about the settlements and population of the Sanjak of Herzegovina in the second half of the 17th century. Furthermore, the newly found data in the autograph throws a new light on the reliability of Evliya's *Seyahatnâme* as a historical source.

Keywords: Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, autograph, 17th century, Herzegovina